

УДК 811.161.2'37'42

Н. В. Вдовиченко

Одеський національний університет ім. І. І. Мечникова,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри прикладної лінгвістики

КОГНІТИВНИЙ АНАЛІЗ ЕТИЧНОЇ ЛЕКСИКИ ЯК ЗАСІБ ДОСЛІДЖЕННЯ ЛІНГВОМЕНТАЛЬНОСТІ

У статті обґрунтовано теоретичні й методологічні засади когнітивного аналізу етичної лексики. Встановлено, що лінгвокогнітивне дослідження лексичної системи з позицій домінуючої когнітивно-дискурсивної парадигми сучасної лінгвістики ґрунтується на інтегральному підході, який враховує принципи енергеальності, дедуктивного функціоналізму та конфігуративності і реалізується за допомогою методу концептуального аналізу. Концептуальний аналіз – головний метод логічного аналізу мови, який базується на методиках дистрибутивного, контекстуального, компонентного, етимологічного й архетипного аналізів.

Сучасна методологія постмодернізму дозволяє поєднувати різні методи в межах одного конкретного дослідження, тому обґрунтованим є проведення синтетичних досліджень з використанням традиційних методик аналізу лексико-семантичних систем і вербально-когнітивних мереж. Центром лексико-семантичних мереж є архісема, центром когнітивних мереж – концепт; концепт, розглянутий у структурному аспекті, є прототипом. Найглобальніші вербально-когнітивні мережі формують мовні та концептуальні картини світу, які можна моделювати як модулярне або холістичне утворення. Гіпотетично лексико-семантичні мережі в цілому збігаються у всіх носіїв певної мови: це основа здійснення комунікативного акту. Вербально-когнітивні мережі виникають на підставі досвіду людини, різного шляху інтеріоризації людиною світу та різного рівня володіння мовою, що викликає розбіжності в мережах.

Лінгвокогнітивні дослідження лексики шляхом проведення словникових досліджень, керованої інтроспекції, опозитивного аналізу, психолінгвістичного експерименту дають можливість виявити особливості лінгвоментальності людини, соціальних та вікових стратів, спрогнозувати поведінку людини, систему її поглядів, етичних оцінок, ефективність розуміння у процесі комунікації.

Ключові слова: когнітивний аналіз, етична лексика, лінгвоментальність, лексико-семантична система, вербально-когнітивна мережа, концепт, прототип.

Постановка проблеми. Когнітивний підхід до опису мови передбачає дослідження процесу пізнавальної діяльності людини, що полягає в «осмисленні й упорядкуванні результатів внутрішнього рефлексивного досвіду людини й уявлень про об'єкти, явища дійсності та їхні ознаки» [6, с. 258]. Процес структуризації знань приводить до формування концептів, концептуальних структур

і концептуальної системи. Вивчення певного концепту, зафіксованого у мовному знаку, дає можливість відтворити мовну картину світу етнокультурних спільнот, певним чином оптимізувати функціонування мови у суспільстві.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Уявлення про лексичне значення як продукт концептуалізації є базовим постулатом когнітивної лінгвістики, яка міцно зайняла своє місце в парадигмі концепцій сучасного світового мовознавства (С. Г. Воркачов, В. І. Карасик, О. С. Кубрякова, В. А. Маслова, Г. Г. Слишкін, Ю. С. Степанов, Й. А. Стернін, О. О. Селіванова, А. М. Приходько, І. С. Шевченко, Г. С. Яроцька тощо). Важливим є дослідження концептуалізації етичних уявлень в українському лінгвоментальному просторі.

Мета статті – обґрунтувати теоретичні й методологічні засади когнітивного моделювання лексичної системи, одиниці якої репрезентують морально-етичні концепти української національної лінгвоментальності.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом численні дослідження морально-етичних концептів проводяться в рамках когнітивно-дискурсивної парадигми. Синтез когніції та комунікації вимагає інтегрального підходу до вивчення мови й мовних об'єктів. Цей підхід ґрунтується на філософському принципі єдності світу й передбачає комплексне міждисциплінарне дослідження з урахуванням здобутків когнітивної лінгвістики, традиційної семантики, лінгвокультурології, психолінгвістики, соціолінгвістики, комунікативістики тощо. Завдяки інтегративному підходу лінгвісти одержали змогу розв'язати проблему повномасштабного дослідження концептів, а також з'ясувати механізми, які визначають своєрідність мовної картини світу.

Мовна картина світу – це багатошарова семантична система, яка формується під впливом етнокультурних чинників і виявляється на фонетичному, лексичному, граматичному, стилістичному й дискурсивному рівнях.

Головним методом всіх лінгвокогнітивних досліджень є **метод концептуального аналізу**. По суті, це не стільки якийсь певний метод (спосіб, техніка) експлікації концептів, як сукупність методик. Тому більш доцільно говорити про те, що всі роботи з дослідження концептів швидше об'єднані спільною метою, а шляхи досягнення цієї мети виявляються різними. Мета лінгвокогнітивних досліджень полягає в реконструкції та моделюванні вербалізованих концептів на підставі їхніх зв'язків з іншими концептами у структурі свідомості.

Моделювання – це загальнонауковий метод, який у філософії визначають як «уявлення процесу чи ситуації за допомогою моделі» [5, с. 596], під якою розуміють абстрактне ідеалізоване утворення, здатне замінювати відтворюваний предмет дослідження таким чином, що ми одержуємо нову інформацію про нього [8, с. 21]. Будучи «проміжною сутністю» (М. Вартофський), що пропонує можливу істину, модель виступає як формою пізнання, так і формою дослідницької діяльності, передбачає основні напрями та перспективи розвитку об'єкта і включає момент суб'єктивної інтерпретації ситуації предмета, яка є необхідною передумовою побудови об'єктивованого знання.

Перші спроби конструювання лінгвістичної моделі (модель знака К. Бюлера, моделі трансформаційного й дистрибутивного аналізу З. Харріса, дескриптивні Ч. Осгуда, Ч. Хоккета та ін.) пов'язані зі структурною лінгвістикою. З виникненням математичної і комп'ютерної лінгвістики у 60–70-і рр. метод моделювання став провідним у лінгвістичних дослідженнях, де мову розглядали як знакову систему з упорядкованими структурними елементами, що перебувають в ієрархічній залежності в межах певних рівнів. Вибудовувалася мережа відношень між цими елементами, яка піддавалася формальному опису й підлягала комп'ютерному моделюванню.

Лексичну систему моделювали на базі теорії семантичного поля, введеної до мовознавчих досліджень німецькими лінгвістами Г. Іпсеном (1924 р.) і Й. Тріром (1931р.). Побудова семантичного поля застосовується при компонентному аналізі як схема опису інтегральних і диференційних ознак членів поля на підставі системного семантичного зв'язку між ними, що визначається усією структурою поля.

В основу численних моделей породження та сприйняття мовлення (Н. Хомського, Л. Виготського, М. Жинкіна, І. Зимньої, Т. Ахутіної, О. Залевської, Т. Ушакової), які виникають у 80-і рр., покладено концепцію значення слова та його розуміння людиною як природну частину загального мовленнєвого механізму. На думку Т. М. Ушакової, механізм “матеріалізації” мови формується у нервовій системі людини, яка складається з трьох рівнів, організованих за ієрархічним принципом. Нижчий рівень системи складають так звані «базові» елементи, що фіксують вплив окремого слова. На наступному рівні «базові» елементи об'єднуються численними нервовими зв'язками і створюють вербальні мережі. Міжсловесні зв'язки стають «вузлами» вербальної мережі, залучаючи до структури всі відомі людині слова. Складність такої структури залежить від індивідуального досвіду та рівня володіння мовою. Третій рівень внутрішнього мовленнєвого механізму складають патерни динамічних станів, які виникають на статичній матерії вербальних мереж. У мовленнєвмі процесі активуються одні й гальмуються інші структури вербальних мереж, створюються різні види мозаїки активацій [7, с. 13 – 15].

Включення слова до структури семантичних зв'язків з іншими словами зближує теорію вербальних мереж із теоріями сучасних когнітивістів, які розв'язують завдання, пов'язані із співвідношенням і взаємодією мовних одиниць і структур знань, на яких вони базуються, а також займаються проблемою моделювання цих структур на основі вивчення мовного досвіду. Моделювання концептів відбувається у вигляді концептуальних моделей (когнітивних мереж, пропозицій, фреймів, сценаріїв, скриптів тощо). Концептуальні моделі мають мовно-позамовну природу: з одного боку, вони є одиницями представлення знань, а з іншого – знаходять своє вираження у мовленні, есплікуючись за допомогою семантично і функційно пов'язаних між собою мовних засобів. Такий спосіб моделювання дозволяє пов'язати мову із внутрішнім світом лю-

дини, а також підвести шляхом обробки суб'єктивного досвіду інформацію під певні вироблені суспільством категорії і класи [3, с. 90]. Отже, когнітивне моделювання лексичної системи пов'язане насамперед з моделюванням когніцій носія мови. На підставі побудови когнітивної мережі концепту СОРОМ, ми з'ясували існування зони щільного перетину концептів ГАНЬБА, ЧЕСТЬ/БЕЗЧЕСТЯ, СЛАВА/НЕСЛАВА, СОВІСТЬ, а зміст концепту ГРІХ виражають зв'язки з концептами ПОРЯДОК, ЗАКОН, ПОРУШЕННЯ, ЗЛОЧИН, ОСУД, ОБОВ'ЯЗОК.

Методологія когнітивного моделювання мовних явищ визначається підходом до мови як «суперкатегорії», що охоплює усі сфери буття. Як зазначає Н. В. Бардіна, вивчення мови з такої точки зору можливе лише за посередництва «надсистемного моделювання», яке має ґрунтуватися насамперед на **принципах енергеальності, дедуктивного функціоналізму та конфігуративності** [1, с. 64].

Виходячи з принципу енергеальності, морально-етичні концепти слід розглядати як органічне поєднання відносно стійких когнітивних ознак, закріплених у словниках, і нових, які постійно виникають у мовленнєвому потоці. Так, скажімо, внутрішня форма слова відзначається мовною специфікою й неповторністю, віддзеркалюючи ментальність наших предків, а не сучасну свідомість мовця (наприклад, семантичний паралелелізм коренів **grěxъ-* і **kriv-* є підтвердженням глибинного зв'язку між лексикою етичної сфери і зовнішнім (фізичним) світом), а тим часом носії мови звертають увагу на специфіку свого мовного переживання світу, коли зіштовхуються з вербальними знаками й кодами тих самих понять в інших мовах.

Принцип дедуктивного функціоналізму стосується вивчення всього різноманіття функцій слів-номінантів концепту.

Принцип конфігуративності передбачає полікодове моделювання, яке полягає в конструюванні дослідником моделі концепту на базі опису змісту й структури лексикографічного значення слів, які номінують концепт, аналізу фразеологічних одиниць і паремій, які містять ключові слова-репрезентанти, індивідуально-авторських розширень змісту концептів з урахуванням етимології номінантів концептів, вторинної номінації та даних психолінгвістичних експериментів. При цьому дослідник виконує роль конфігуратора, функція якого зводиться до синтезування й однофокусності різних системних уявлень одного об'єкта [4], що дає можливість поєднати в одній моделі полікодову поведінку людини. Таке моделювання включає менталістський, або когнітивний, семантичний (мовний) і психічний компоненти та узгоджується із засадничими **принципами сучасної когнітології: модуляризмом, холізмом, когнітивізмом, конекціонізмом.**

Когнітивні принципи організації інформації в мережі беруть початок у прототипі – абстрактному образі, що втілює безліч схожих форм одного й того ж патерну («взірця»), найбільш репрезентативному прикладі поняття, що фік-

сує його типові властивості. Одна з концепцій прототипного підходу належить Е. Рош, яка вважає, що в прототипічному зразку слова закладена схематична репрезентація концептуального ядра [9].

З огляду на те, що зоною референції морально-етичних концептів є ідеальний світ (О. О. Корнілов), для імен, які репрезентують і вербалізують етичні концепти у мові, не існує образних прототипів [2, с. 154]. Образним складником морально-етичних концептів таких, наприклад, як: ГРІХ, СОРОМ, ОБМАН, ЖОРСТОКІСТЬ, ЗЛОЧИН, ЗРАДА, НАСИЛЬСТВО, ПОМСТА, ГЕРОЇЗМ, ПОДВИГ тощо є наочно-чуттєве уявлення про дії та вчинки, які окреслюють прототипічну ситуацію й одержують належну оцінку.

Образне ядро морально-етичних концептів верифікується засобами мови і певною мірою мотивує ціннісний складник (І. В. Кононова). Ціннісний складник – це актуальність та оцінність (Г. Г. Слишкін, О. В. Бабаєва, І. В. Кононова, Г. С. Яроцька та ін.). Актуальність реалізується в чисельності мовних одиниць, які є засобами апеляції до концепту, та частотності слова-імені концепту в різножанрових текстах. Оцінність – це наявність оцінного компонента у ключовому репрезентанті концепту та його поєднання з оцінними епітетами.

Отже, моделювання концептів відбувається шляхом побудови когнітивних мереж, пропозицій, фреймів, сценаріїв, скриптів тощо. Сучасна постмодерністська методологія дозволяє синтезувати традиційні методики аналізу лексико-семантичних систем і концептуальних моделей. Центром лексико-семантичних систем є архісема, центром концептуальної моделі – концепт. Концептуальні моделі виникають на підставі досвіду людини та її володіння мовою. Гіпотетично лексико-семантичні системи в цілому збігаються у всіх носіїв мови: це основа здійснення комунікативного акту, але різний досвід, різний шлях інтеріоризації людиною світу приводить до виникнення розбіжностей у цих системах. Виявити особливості можна шляхом комплексної методики, яка включає спостереження, констатацію та систематизацію мовних явищ, які ми відбираємо, виходячи з наших потреб та інтересів; словникові дослідження; керовану інтроспекцію; опозитивний аналіз; мережеве, фреймове, прототипове моделювання, психолінгвістичний експеримент.

Запропонована методика відкриває можливість реконструкції мислення народу – носія мови – крізь призму національної мовної картини світу. **Перспективним** вважаємо подальші дослідження з комплексного моделювання морально-етичних концептів в діяхронічному аспекті, вивчення дискурсивної реалізації морально-етичних концептів у мовленнєвих творах художньої і нехудожньої прози, кроскультурне зіставлення етичних концептів у неспоріднених мовах.

Література

1. Бардина Н. В. Языковая гармонизация сознания / Н. В. Бардина. – Одесса : Астропринт, 1997. – 271 с.
2. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов ; [2-е изд., испр. и доп.] / О. А. Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.

3. Краткий словарь когнитивных терминов / [Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков и др.] ; под общ. ред. Е. С. Кубряковой. – М. : Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. – 245 с.
4. Лефевр В. А. Конфликтующие структуры / В. А. Лефевр. Изд.-е 2-е, перераб. и доп. – М.: Изд-во “Сов. радио”, 1973. – 158 с. – Режим доступа: 14159.ru/lefebvre/lefebvre1.htm
5. Новая философская энциклопедия : В 4 т. / Ред. совет: В. С. Степин, А. А. Гусейнов и др. – М. : Мысль, 2010. Т. 2. – 634, [2] с.
6. Селіванова О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. – Полтава : Довкілля-К, 2006. – 716 с.
7. Ушакова Т. Н. Речь человека в общении / Т. Н. Ушакова, Н. Д. Павлова Н. Д., Зачесова И. А. – М.: Наука, 1989. – 192 с.
8. Уёмов А. И. Логические основы метода моделирования / А. И. Уёмов. – М. : Мысль, 1971. – 311 с.
9. Rosch E. On the Structure of Perceptual and Semantics Categories / E. Rosch // Cognitive Development and Acquisition of Language / T. E. Moore (ed.). – New York: Academic Press, 1973. – 111–144 p.

Referens

1. Bardyna N. V. Yazykovaia harmonyzatsiya soznaniya / N. V. Bardyna. – Odessa : Astroprint, 1997. – 271 s.
2. Korniylov O. A. Yazykovye kartyny mira kak proyzvodnye natsyonalnykh mentalyitetov ; [2-e yzd., uspr. y dop.] / O. A. Korniylov. – М. : CheRo, 2003.– 349 s.
3. Kratkiy slovar kohnytnykh terminov / [Е. S. Kubriakova, V. Z. Demiankov y dr.] ; pod obshch. red. E. S. Kubriakovoi. – М. : Fylof. f-t MНU ym. M. V. Lomonosova, 1997. – 245 s.
4. Lefevr V. A. Konflyktuiushchye struktury / V. A. Lefevr. Yzd.-e 2-e, pererab. y dop. – М.: Yzd-vo “Sov. radyo”, 1973. – 158 s. – Rezhym dostupu: 14159.ru/lefebvre/lefebvre1.htm
5. Novaya fylosofskaia entsyklopediya : V 4 t. / Red. совет: V. S. Stepyн, A. A. Huseinov y dr. – М. : Мысл, 2010. Т. 2. – 634, [2] s.
6. Selivanova O. Suchasna linhvistyka : terminolohichna entsyklopediia. – Poltava : Dovkillia-K, 2006. – 716 s.
7. Ushakova T. N. Rech cheloveka v obshchenyy / T. N. Ushakova, N. D. Pavlova N. D., Zachesova Y. A. – М.: Nauka, 1989. – 192 s.
8. Uёмov A. Y. Lohycheskiye osnovy metoda modelyrovaniya / A. Y. Uёмov. – М. : Мысл, 1971. – 311 s.
9. Rosch E. On the Structure of Perceptual and Semantics Categories / E. Rosch // Cognitive Development and Acquisition of Language / T. E. Moore (ed.). – New York: Academic Press, 1973. – 111–144 p.

Vdovychenko N. V.

COGNITIVE ANALYSIS OF ETHICAL LEXICS AS WAY TO STUDY LINGUAMENTALITY

The article deals with substantiation of theoretical and methodological principles of cognitive analysis of ethical lexis. It was found that the linguocognitive study of the lexical system from a position of the dominant cognitive-discursive paradigm of modern linguistics is based on an integral approach that takes into account the principles of activity, deductive functionalism and configurability and implemented with help of the method of conceptual analysis. Conceptual analysis is the main method of the language logic analysis which is based on the methods of distributive, contextual, constituent, etymological analysis.

The modern methodology of postmodernism allows us to combine different methods within one particular study, to do synthetic research using traditional methods of analysis of lexical-semantic systems and verbal-cognitive networks. The center of lexical-semantic networks is an archiseme, the center of cognitive networks is a concept. The concept, considered in the structural aspect, is a prototype. The most global verbal-cognitive networks form the language and conceptual pictures of the world that can be modeled as modular or holistic formation.

Hypothetically, lexical-semantic networks are identical for all native speakers. This

is the basis of communicative act. Verbal-cognitive networks arise on the basis of human experience and different level of language proficiency. So the way people perceive the world is determined by their environment, and no two human being see the world in the same way. This explains differences in verbal-cognitive networks. Linguocognitive research of lexis by studying vocabulary, introspection, opposition analysis, psycholinguistic experiment give an opportunity to identify the features of human linguamentality, social and age groups, to predict human behavior, people's world views, ethical reviews and the effectiveness of understanding in the process of communication.

Key words: *cognitive analysis, ethical lexis, linguamentality, lexico-semantic system, verbal-cognitive network, concept, prototype.*